

הרב ד"ר בני גזונדהייט

"כנגד ארבעה בנים דברה התורה" על פי פשוטו של מקרא

מאמר זה מנתח את שאלתם של הבנים בארבעה מקומות על פי פשוטו של מקרא לפי ההקשר השונה בכל מקום ומקום. בהגדה של פסח חזרה זו מוצגת על דרך הדרש כשאלתם של "ארבעת הבנים". עיון זה בא ללמד שכבר בתורה עצמה אפשר לזהות על פי פשוטו של מקרא מסרים ברורים של "ארבעת הבנים" בהקשרים השונים.

עיון בלשון הפסוקים מראה שלפי פשוטו של מקרא ישנם הבדלים משמעותיים בין ארבעת הבנים. שלושה בנים מופיעים בספר שמות סביב ליציאת מצרים ושאלת הבן החכם מופיעה בספר דברים לאחר ארבעים שנה במדבר ערב כניסתם של העם לארץ ישראל. השאלות של ארבעת הבנים מייצגות את "שאלות הדור" בתקופות שונות של עם ישראל, ולפי סדר הופעתם בתורה משקפים הבנים את השלבים השונים בהתפתחות התורנית והחינוכית של עם ישראל (ראה טבלה להלן).

הבן הראשון ("רשע")

שמות י"ב, כה-כז: וְהָיָה כִּי תֵבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִתֶּן ה' לָכֶם כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר וְשִׁמְרֶתֶם אֶת הָעֲבֹדָה הַזֹּאת: וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ אֲלֵיכֶם בְּנֵיכֶם מַה הָעֲבֹדָה הַזֹּאת לָכֶם: וְאָמַרְתֶּם זֶבַח פֶּסַח הוּא לַה' אֲשֶׁר פָּסַח עַל בְּתֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם בְּנִגְפוֹ אֶת מִצְרַיִם וְאֶת בְּתֵינִי הִצִּיל וַיִּקַּד הָעָם וַיִּשְׁתַּחֲוּ:

בתוך עבודת מצרים, מצוות הפסח נקראת בפי ה' "העבדה הזאת" (פסוק כה), ולכן גם הבנים מכנים את המצווה באותה לשון: "העבדה הזאת" (פסוק כז). שלא כמו התם והחכם, ה"שואלים" את אביהם מתוך כנות אמיתית ורצון ללמוד, הבן הרשע אינו מראה עניין במצווה, אלא הוא "אומר" את דבריו ("וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ אֲלֵיכֶם בְּנֵיכֶם") על בסיס דעותיו המגובשות מראש¹. המילה "לָכֶם"

1. במקומות הבאים המילה "יאמרו" מציינת דעה ברורה, מתנגדת ואף מזלזלת: "וַיַּעַן מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר וְהוּא לֹא יֵאמְרוּ לִי וְלֹא יִשְׁמְעוּ בְּקוֹלִי כִּי יֹאמְרוּ לֹא נִרְאָה אֱלֹהֵי ה'" (שמות ד', א); "לָמָּה יֹאמְרוּ מִצְרַיִם לֹאמֹר בְּרָעָה הוֹצִיאֵם לְהִרְגֹתָם אֹתָם בְּהִרְגֹתָם מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה שׁוֹב מִתְרוֹן אֲפָן וְהִנָּחֵם עַל הַרְעָה לְעַמְּךָ" (שמות ל"ב, יב); "פֶּן יֹאמְרוּ הָאָרֶץ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָנוּ מִמִּצְרַיִם מִבְּלִי"

מבטאת את הניתוק ואת חוסר המעורבות שלו, אף על פי שהוא עצמו נמצא במצרים ואמור לצאת לחירות בעתיד הקרוב; רק בשאלת הרשע מופיעה לשון רבים של הבנים (”כי יאמרו אליכם בניכם”), כי גסות הרוח של הרשע קשורה להיותו נמשך אחר חבריו הרשעים מבלי להתבונן בדברים באופן עצמאי ואחראי. עבור הבנים האחרים, תוכן הנס של פסח הוא הצלת בני ישראל ממכת בכורות במצרים (ראה בהמשך), אך אצל הבן הרשע אין שום התייחסות ליציאה ממצרים (כמו זו המצויה אצל הבן השני והשלישי) ולכניסת עם ישראל לארץ ישראל מתוך מחויבות לשמור את המצוות (כמו אצל הבן הרביעי), כי הרי הבן הראשון עדיין שקוע לגמרי בתוך עבדות מצרים. רק בסוף פרק י”ב מסופר על יציאת בני ישראל ממצרים: ”וַיְהִי בַעֲצֵם הַיּוֹם הַזֶּה הוֹצֵאתִי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם עַל צְבָאתָם” (שמות י”ב, נא), ואכן, בשאלות הבנים הבאים ובתשובות שניתנות להם, יש התייחסות ליציאת מצרים.

הבן השני (”שאינו יודע לשאול”)

שמות י”ג, ח: וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעִבּוֹר זֶה עָשָׂה ה' לִי בְצֵאתִי מִמִּצְרָיִם:

הבן אינו יודע כלל לנסח את רגשותיו ואת שאלותיו, לא כביקורת ולא מתוך עניין ללמוד. כדי לעורר אותו אביו מספר לו את החוויה האישית שלו בזמן יציאת מצרים: ”בְּעִבּוֹר זֶה עָשָׂה ה' לִי בְצֵאתִי מִמִּצְרָיִם”². מצוות סיפור יציאת מצרים לבן השני היא היסוד של מצוות ”ההגדה”, אשר אינה תלויה בשאלה של הבן בעניין מצוות או מנהג מיוחד. ואכן, מצוות ההגדה לבנים נלמדת דווקא מבן זה³.

יְכַלֵּת ה' לְהַבְיִאֵם אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר דִּבֶּר לָהֶם וּמִשְׁנֵאתוֹ אוֹתָם הוֹצִיאֵם לְהַמְתֵּם בַּמִּדְבָּר” (דברים ט', כח); ”לולִי כַעַס אוֹיֵב אֲנֹרֶן פֶּן יִנְכְּרוּ צָרִימוּ פֶן יֵאמְרוּ יָדִינוּ כְּמָה וְלֹא ה' פָּעַל כָּל זֹאת” (דברים ל"ב, כז); ”וְאִם לֹא מִדְּאָגָה מִדְּבַר עֲשִׂינוּ אֶת זֹאת לֵאמֹר מִחַר יֵאמְרוּ בְּנֵיכֶם לְבָנֵינוּ לֵאמֹר מִה לָּכֶם זֶה וְלֹא-אֶלֶּהי יִשְׂרָאֵל: ... כִּי עַד הוּא בְּיָגִינוּ וּבִינִיכֶם וּבִין דְּרוֹתֵינוּ אַחֲרֵינוּ לְעַבֵּד אֶת עַבְדֵּת ה' לְפָנֵינוּ בְּעֹלְתֵינוּ וּבִזְבָּחֵינוּ וּבִשְׁלָמֵינוּ וְלֹא יֵאמְרוּ בְּנֵיכֶם מִחַר לְבָנֵינוּ אִין לָכֶם חֵלֶק בְּהִי” (יהושע כ”ב, כד-כז), ועוד.

2. על משמעות ”וְהִגַּדְתָּ” כתיאור חווייתי וכתקשורת ללא מילים, ראה שמואל ב' י”ט, ו-ז: ”וַיְבִיא יוֹאָב אֶל הַמֶּלֶךְ הַבַּיִת וַיֹּאמֶר הַבִּשְׁתֵּי הַיּוֹם אֶת פְּנֵי כָל עַבְדֵיךָ הַמְּמַלְטִים אֶת נַפְשָׁךְ הַיּוֹם וְאֶת נַפְשׁ בְּנֵיךָ וּבְנֵיךָ וְנַפְשׁ גִּשְׁיֶךָ וְנַפְשׁ פְּלִגְשֵׁיךָ: לֹא-הָבָה אֶת שְׂנְאִיךָ וְלֹשְׁנָא אֶת אֲהַבֵיךָ כִּי הִגַּדְתָּ הַיּוֹם כִּי אִין לָךְ שָׂרִים וְעַבְדִים כִּי יִדְעֵתִי הַיּוֹם כִּי לֹא אֲבָשְׁלוֹם חִי וְכָלְנוּ הַיּוֹם מֵתִים כִּי אָז יִשָּׁר בְּעֵינֶיךָ”.

3. בשם הרב ד"ר יונתן גרוסמן שליט"א.

הבן השלישי ("תם")

שמות י"ג, יד-טו: וְהָיָה כִּי יִשְׁאַלְךָ בְּנֶךְ מִחֵר לֵאמֹר מַה זֹאת וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בְּחֹזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ ה' מִמִּצְרַיִם מִבֵּית עַבְדִּים: וְהָיָה כִּי הִקְשָׁה פְרַעֲה לְשַׁלְּחַנוּ וַיַּהַרְגֵהוּ כָּל בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מִפְּנֵי אֲדָם וְעַד בְּכוֹר בְּהֵמָה עַל כֵּן אָנֹכִי זֹכֵחַ לַה' כָּל פֶּטֶר רֶחֶם הַזְּכָרִים וְכָל בְּכוֹר בְּנֵי אֶפְרָיִם: (טז) וְהָיָה לְאוֹת עַל יָדְכֶם וְלְטוֹטָפֹת בֵּין עַיֲנֵיךָ כִּי בְחֹזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ ה' מִמִּצְרַיִם:

הבן שואל כביכול את אותה השאלה כמו הבן הראשון, וגם מבחינת הניסוח הוא נשען על שאלת הרשע: **"מה העבדה הזאת לָכֵס"** (שמות י"ב, כה), אך התורה משמיטה משאלת התם את שתי המילים **"העבדה... לָכֵס"**, המבטאות את חוסר השייכות האישית ואת תחושת העבדות של הבן הראשון; במקום השאלה **"מה העבדה הזאת לָכֵס"**, הוא שואל רק **"מה זאת"**.
האב משתף בתשובתו לבן זה את תחושת הגאולה של כלל ישראל, ובלשון רבים הוא מתאר לבנו את היציאה מבית עבדים **"בְּחֹזֶק יָד"**. הוא מדגיש לו שנס ההצלה ממצרים מחייב אותו לשמור שתי מצוות לעתיד, דהיינו מצוות בכורות - בגלל מכת בכורות, ומצוות תפילין - בגלל יד ה' החזקה והגלויה בזמן יציאת מצרים.

הבן הרביעי ("חכם")

דברים ו', כ-כה: כִּי יִשְׁאַלְךָ בְּנֶךְ מִחֵר לֵאמֹר מַה הָעֲדוֹת וְהַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֱ-לֹהֵינוּ אֲתָכֶם: וְאָמַרְתָּ לְבְנֶךָ עַבְדִּים הָיִינוּ לְפְרַעֲה בְּמִצְרַיִם וַיִּצְיָאֵנוּ ה' מִמִּצְרַיִם בְּיַד חֲזָקָה: וַיִּתֶּן ה' אוֹתוֹת וּמִפְתִּים גְּדוֹלִים וְרַעִים בְּמִצְרַיִם בְּפְרַעֲה וּבְכָל בֵּיתוֹ לְעַיְנֵינוּ: וְאוֹתָנוּ הוֹצִיא מִשָּׁם לְמַעַן הָבִיא אֹתָנוּ לְתֵת לָנוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם: וַיִּצְוֵנוּ ה' לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַחֻקִּים הָאֵלֶּה לְיַרְאָה אֶת ה' אֱ-לֹהֵינוּ לְטוֹב לָנוּ כָּל הַיָּמִים לְחַיֵּינוּ כִּי הָיִים הָאֵלֶּה: וְצִדְקָה תִּהְיֶה לָנוּ כִּי נִשְׁמֹר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת לִפְנֵי ה' אֱ-לֹהֵינוּ כְּאֲשֶׁר צִוָּנוּ:

לאחר ארבעים שנות לימוד במדבר, בני ישראל החכימו בתורת ה' ותכונת החכמה מודגשת רבות **בספר דברים**⁴. שאלת הבן החכם מנוסחת בלשון התורה, כביכול כהמשך לשאלתו של הבן השלישי⁵, אך הוא יודע לשאול כהוגן: **"מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אֱ-לֹהֵינוּ אֲתָכֶם"**⁶, בשאלתו הוא מפרט בכבוד ומתוך עניין את **"העדות והחוקים והמשפטים"**, אשר מובנים אצלו מתוך קבלת עול מלכות שמים כציווי של **"ה' אֱ-לֹהֵינוּ"**, כפי שבני ישראל אכן למדו ההערות בעמי הבא.

4. **ספר דברים** מדגיש בהקשרים רבים את החכמה בניגוד לפסוקים מקבילים בספר שמות, והתורה עצמה מסבירה שינוי זה לאחר ארבעים שנות נדודים במדבר: ”ולא נתן ה' לכם לב לדעת ועיניכם לראות וזנביכם לשמץ עד היום הזה” (דברים כ”ט, ג). בני ישראל למדו במדבר את משפטי התורה לפרטיהם, ועתה הגיע הזמן ליישם את התורה לעיני כל העמים. ”ושמרתם ועשיתם כי הוא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה” (דברים ד', ו). הבדל זה בא לידי ביטוי בכמה הקשרים (ראה טבלה):

ספר שמות - במדבר	ספר דברים
שמות י"ח, כא: ואתה תחזה מפל העם אנשי חיל יראי א-להים אנשי אמת שנאי בצע ושמת עליהם שרי אֶלפים שרי מאות שרי חמשים ושרי עשרות:	דברים א', יג: הבו לכם אנשים חכמים ונבנים וידעים לשבטכם ואשימם בראשיכם:
שמות כ"ג, ח: ושחד לא תקח כי השחד יעור פקחים ויסלף דברי צדיקים:	דברים ט"ז, יט: לא תטה משפט לא תכיר פנים ולא תקח שחד כי השחד יעור עיני חכמים ויסלף דברי צדיקים:
במדבר כ"ז, יח: ויאמר ה' אל משה קח לך את יהושע בן נון איש אשר רוח בו וסמכת את ידך עליו:	דברים ל"ד, ט: ויהושע בן נון מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידו עליו וישמעו אליו בני ישראל ויעשו כאשר צוה ה' את משה:

* בספר שמות משה בוחר את האנשים על פי המלצת יתרו לפי ערכים דתיים-מוסריים, התכונה הראשונה היא ”יראי א-להים” בהתאם למטרת מתן תורה ויבצעבור תהיה **יראתו** על פניכם לבלתי תחטאו” (שמות כ', יז), והרי יראת ה' מודגשת בסיפור מתן תורה בספר שמות: ”ויאמר משה אל העם אל תיראו כי לבצעבור נסות אתכם בא הא-להים ובעבור תהיה **יראתו** על פניכם לבלתי תחטאו” (כ', טז). לעומת זאת, בספר דברים התכוונות של בני ישראל השתנו, ובעקבות כך דרושים שופטים אשר הם ”אנשים חכמים ונבנים” (דברים א', יג).

* הניסוח בספר שמות ”... כי השחד יעור פקחים...” (כ"ג, ח) - מוחלף בספר דברים: ”... כי השחד יעור עיני חכמים” (ט"ז, יט), שכן בספר דברים מודגשת במיוחד תכונת החכמה. * יהושע מתואר בספר במדבר בתיאור ”איש אשר רוח בו” (כ"ז, יח), אך בספר דברים מודגשת דווקא ”רוח חכמה” של יהושע (דברים ל"ד, ט).

5. ראה את הפתיחה הדומה לבן השלישי והרביעי:

שמות י"ג, יד והיה כי ישאלך בנך מחר לאמר מה זאת ואמרת אליו בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים:	דברים ו', כ-כא כי ישאלך בנך מחר לאמר מה העדת והחקים והמשפטים אשר צוה ה' א-להינו אתכם: ואמרת לבנך עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה:
---	---

6. בכך הבן החכם הפנים את לימוד התורה מאז בני ישראל מארץ מצרים עד כניסתם לארץ ישראל. התורה מפרטת את העדות, החוקים והמשפטים כלימוד ”התורה” של משה מאז יציאת מצרים: ”וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל: אלה העדת והחקים והמשפטים אשר דבר משה אל בני ישראל בצאתם ממצרים” (דברים ד', מד-מה).

במשך ארבעים שנות הנדודים במדבר מפי משה: "וְזֹאת הַתּוֹרָה אֲשֶׁר שָׁם מֹשֶׁה לְפָנַי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: אֵלֶּה הָעֲדוֹת וְהַחֲקִים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּצֵאתָם מִמִּצְרָיִם" (דברים ד', מד-מה). מדרכי כבוד פונה הבן החכם לדור יוצאי מצרים בלשון "אֲתַכֶּם", כיוון שלא כאבותיו, הוא לא עמד בהר סיני⁷.

מבחינת נושא השאלה של הבנים והסבר האבות על מהות המצוות יש התפתחות מעניינת⁸: הבן הראשון שואל על קרבן פסח בלבד כפי שהיה במצרים, לבן השני מסבירים על חג המצות, הבן השלישי שואל על מצוות פטר רחם ומצוות תפילין, דהיינו שתי מצוות מעשיות הקשורות ליציאת מצרים; השאלה של הבן הרביעי לבסוף היא רחבה ומקיפה יותר, וכך גם התשובה: יש בה מצד אחד תיאור מפורט של העבר מאז יציאת מצרים (פסוקים כא-כב), ומצד אחר היא מציגה את הייעוד העתידי של עם ישראל (פסוק כג) לקיים את מצוות ה' בארץ ישראל (פסוקים כד-כה)⁹. השאלה והתשובה לבן החכם בספר דברים משקפות אפוא את לימוד התורה ואת קיומה בארץ ישראל.

לסיכום: ארבעת הבנים מייצגים תכונות שונות ושלבים שונים בהתפתחות התורנית של בני ישראל במשך ארבעים שנות נדודיהם במדבר, בבחינת "בְּנֵים אֲתָם לֵה' אֶל-הֵיכָם" (דברים י"ד, א): ערב יציאת מצרים הם עדיין משועבדים לפרעה, ולכן כל פעילות דתית של מצוות ה' נחשבת בעיניהם כביכול ל"עבודה" קשה, והם מתקשים להתחבר למצוות ה' (בן ראשון-רשע). לקראת היציאה ממצרים וייעודם העתידי בארץ ישראל הבן הוא כעין אילם, אשר אינו יודע לשאול (בן שני=שאינו יודע לשאול) או שואל שאלת תם בלבד (בן שלישי=תם). רק לאחר ארבעים שנות נדודים במדבר, לאחר מתן תורה והנהגת ה' את ישראל לקראת כניסתם לארץ ישראל, הבן החכם ומתכוון להיכנס לארץ ישראל ולקיים בה את התורה (בן רביעי=חכם).

7. ראה דברים כ"ו, ג: "וּבָאתְךָ אֶל הַכְּהֵן אֲשֶׁר יִהְיֶה בַיָּמִים הַהֵם וְאָמַרְתָּ אֵלָיו הַגְּדֵתִי הַיּוֹם לֵה' אֶל-לֵהֲיָךְ כִּי בָאתִי אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאֲבֹתֵינוּ לָתֵת לָנוּ". בניסוח "אֲתַכֶּם" אין לראות על פי פשוטו של מקרא מגמה להוציא את עצמו מן הכלל, אך בירושלמי ובמכילתא מופיע בכל זאת ניסוח "מתוקן" של שאלת החכם בלשון: "אותנו", ואכמ"ל.

8. בשם הרב יונתן גרוסמן שליט"א.

9. ראה הקשר דומה לכך: "וְהָאָמֹן בְּה' וַיַּחֲשֶׁבֶה לּוֹ צְדָקָה" (בראשית ט"ו, ו).